

УДК 343.988

*М. Г. Колодяжний*, науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

## НАСИЛЬНИЦЬКІ ВИМАГАННЯ МАЙНА В УКРАЇНІ: ВІКТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

*Стаття присвячена проблемам кримінологічної характеристики потерпілих від вимагань майна, поєднаних із фізичним насильством, аналізу особливостей їх віктимної поведінки.*

**Ключові слова:** *вимагання майна, потерпілі від вимагань, віктимна поведінка, віктимність.*

При вчиненні вимагань, поєднаних із заповіданням фізичного насильства (ч. 3 і ч. 4 ст. 189 КК України), окрім особи, яка вчинила злочин, учасником кримінальної події також є особа, стосовно якої цей злочин вчиняється, тобто потерпілий. Становить науковий інтерес з'ясування характеру поведінки потерпілих від вимагань та ситуації, в якій вони ставлять себе у небезпечний стан. Із цим пов'язана специфічність ролі жертви цього злочину, що виявляється не у будь-якій ситуаційній віктимності, а у певній поведінці системного характеру, постійній діяльності, яка зрештою значно підвищує її шанси стати потерпілим від вимагань. Загальним проблемам кримінологічної віктимології та окремим питанням кримінологічної характеристики потерпілих від різних видів злочинів присвячено чимало праць зарубіжних і вітчизняних науковців, як-от: В. С. Батиргарєвої, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, І. М. Даньшина, В. С. Малишева, Д. В. Ривмана, В. О. Тулякова, В. С. Устінова, Л. В. Франка та ін.

Щодо віктимологічної характеристики вимагань майна, то вона досліджувалась переважно російськими вченими: О. В. Корягіною, О. М. Попович, І. Ф. Перовим, В. М. Сафоновим, С. О. Ступіною, А. П. Фільченко, Р. Ш. Шегабудіновим. В Україні бракує кримінологічних досліджень вимагань майна, хоча певні зусилля були докладені С. В. Дьоменком. Стосовно віктимологічної характеристики тих форм цього злочину, що поєднані, окрім психічного, ще

й з фізичним насильством до потерпілого, то такі дослідження взагалі відсутні.

Свідомо уникаючи наукової дискусії з приводу співвідношення понять «потерпілий» та «жертва», слід зазначити, що «... немає підстав для поляризації цих понять, оскільки за будь-якого розуміння термінів «потерпілий» і «жертва» є очевидним, що останній термін уособлює більш широке поняття»<sup>1</sup>. КПК України у ч. 1 ст. 49 визначає потерпілого як особу, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Виходячи із розуміння потерпілого даною процесуальною нормою, слід сказати, що фізичної шкоди потерпілі зазнавали завжди, оскільки в поле зору вивчення потрапляли лише ті вимогання, які були пов'язані із застосуванням до жертв психічного й фізичного насильства. Стосовно майнової шкоди, то вона не завжди спричинялась потерпілому, оскільки у 36 % вимогань майно винним не передавалось у зв'язку з їх затриманням. Моральна шкода при вчиненні цього злочину пов'язана із фізичними стражданнями жертв, приниженням їх честі, гідності, моральними переживаннями, порушенням права власності тощо.

Слід зазначити, що особливості віктимологічного аспекту вимагання пов'язані зі специфікою складу цього злочину. Жертва під впливом погроз та застосування до неї реального фізичного насильства передає винному певне майно, право на майно чи вчиняє інші дії майнового характеру. Таким чином, багато що у генезі злочинної поведінки вимагача залежить від самого потерпілого: сам факт погодження на виконання майнових вимог; період, упродовж якого вони виконуватимуться; чинення опору або відсутність такого; звернення до правоохоронних органів із заявою про вчинений злочин.

За офіційними статистичними даними МВС України, за останні роки від усіх форм вимагання (ст. 189 КК України) потерпіло: у 2003 р. — 1907 осіб; у 2004 р. — 1350; у 2005 р. — 1080; у 2006 р. — 912; у 2007 р. — 659; у 2008 р. — 609; у 2009 р. — 539. Тобто за останні сім років від вимагачів постраждало фізично, матеріально, психологічно, морально понад сім тисяч осіб, не враховуючи латентних жертв, частка яких є набагато більшою. Виокремити за-

<sup>1</sup> Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. — Х. : Кроссроуд, 2008. — С. 208.

гальну кількість потерпілих саме від насильницьких форм цього злочину неможливо, оскільки така статистика, на жаль, не ведеться. Отже, наявні статистичні дані для кримінологічного аналізу є мало-придатними. Тому здійснити віктимологічну характеристику насильницьких вимогань можливо шляхом вивчення архівних кримінальних справ, що дозволить проаналізувати відомості про жертв, інформацію відносно вибору їх злочинцями. Ці кримінологічно значущі дані свідчать про: найбільш незахищену частину населення України, спосіб вчинення злочинів, поведінку потерпілих у процесі і до вчинення проти них злочинів, рівень поінформованості населення щодо заходів самозахисту, необхідної оборони та ін.<sup>1</sup>

У літературі зазначається, що без знання структури особи потерпілого важко розраховувати на успіх у справі запобіжних заходів<sup>2</sup>. Так, соціально-демографічний зріз віктимологічної характеристики цього злочину свідчить про те, що чоловіки майже у п'ять разів частіше за жінок стають жертвами насильницьких вимогань: 82,4 % проти 17,6 %. Указані результати очевидні, бо саме чоловіки, як правило, більше займаються підприємницькою діяльністю, саме сильній статі у контексті соціальних ролей належить функція утримання сім'ї, забезпечення членів родини різними благами, вони більше схильні до відчуття ризику тощо. Тому саме стосовно чоловіків спрямована основна частина майнових вимог злочинців.

Ці показники досить логічно кореспондуються з наступною ознакою — віком потерпілих. Слід зазначити, що ми звертали увагу не тільки на дорослих потерпілих, але й на неповнолітніх. Потерпілих віком до 15 років виявлено всього 0,6 %. Старших жертв у віці від 15 до 18 років було 15,8 %. Як показало дослідження, це жертви переважно так званих «шкільних» вимогань, тобто тих, що вчиняються в школах, ПТУ, технікумах і навіть вищих навчальних закладах. Найбільша частка потерпілих спостерігається у віковій групі від 19 до 30 років (32,6 %). Третину (30,6 %) складають жертви від 31 до 40 років. Далі частка потерпілих зменшується залежно

<sup>1</sup> Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми : монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Кроссруд, 2007. – С. 51.

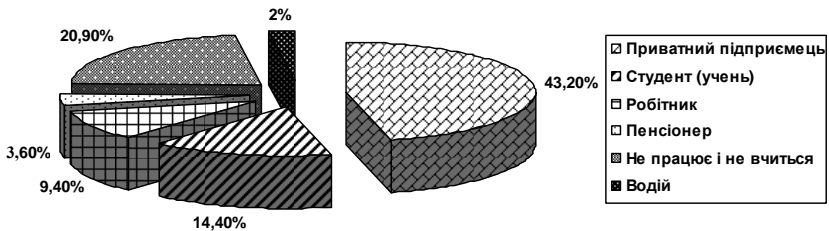
<sup>2</sup> Полубинский В. И. Поведение жертвы / В. И. Полубинский // Человек и закон. – 2001. – № 3. – С. 40.

від їх віку: від 41 до 50 років — 14,7 %, від 51 до 60 років — 4,4 %, понад 60 років — 1,3 %. Отже, ми бачимо, що більшість потерпілих від насильницьких вимагань становлять чоловіки молодого і більш зрілого віку до 40 років. Останнє свідчить про те, що злочинців приваблюють особи із соціальним статусом, які розпоряджаються певними коштами. Є, звичайно, і винятки, до яких можна віднести вказаних жертв старше 60 років. Як показали матеріали архівних кримінальних справ, це пенсіонери або особи, які займались продажем саморобних алкогольних напоїв, у зв'язку з чим і ставали жертвами своїх же клієнтів, або самотні особи, що мали у власності певне майно (квартира, будинок, автомобіль), яким бажали заволодіти вимагачі шляхом переоформлення прав на це майно.

Освітній рівень потерпілих від вимагання, на нашу думку, не має особливої кримінологічної значущості, оскільки не можна говорити про стабільний зв'язок їх освітнього рівня з фактом звернення до правоохоронних органів із метою захисту свого життя, здоров'я, майна. Тим не менше базову середню освіту мали 12,7 % осіб; середню освіту — 36,8 %. Досить значну групу жертв (27,3 %) становлять особи із професійно-технічною освітою. Найбільш освічена частина потерпілих цього злочину складає п'яту частину: базова вища освіта — у 5 % жертв, вища освіта — у 17,9 %. Що стосується характеристики потерпілих за ознакою національності та громадянства, то вона дуже схожа з аналогічними показниками самих вимагачів — 63,7 % осіб є українцями, а третина (30,3 %) — росіяни. При цьому 98,3 % з них є громадянами України. Незначну частку становлять грузини, вірмени й азербайджанці (2,4 %), на інші національності припадає 3,6 % (білоруси, молдовани, татари тощо). Тобто ми можемо констатувати, що цей злочин вчиняється стосовно громадян нашої країни. Одруженими виявились 44,1 % потерпілих, 6,3 % перебували у фактичних шлюбних відносинах. Четверо з десяти жертв (39,2 %) були неодруженими, 7,1 % — розлучені, 2,4 % — вдівці (вдови), а стосовно 0,9 % осіб такі дані не відбивалися у матеріалах кримінальних справ. З цієї інформацією пов'язана характеристика наявності родини у потерпілих, тобто не тільки своєї власної сім'ї, але й родини батьківської: у 91,7 % осіб родина була. Звідси можна зробити висновок, що вимагачі не дарем-

но обирали жертв цього злочину саме таких осіб, оскільки погрози розправи над близькими потерпілих, а тим більше заподіяння їм фізичного насильства в їх присутності, остаточно спонукають до задоволення протиправних майнових вимог.

Центральною і, мабуть, найсуттєвішою характеристикою потерпілих від вимагання є їх соціально-професійний статус, тобто рід занять (рис. 1). Такі дані дозволяють науковцям виокремити у сучасних умовах процесу продовження накопичення капіталу так звані групи ризику, тобто осіб із підвищеним рівнем небезпечності, щодо яких цей злочин вчиняється найчастіше. Найбільшу групу потерпілих становлять приватні підприємці (43,2 %). Іншими дослідниками свого часу також вказувалось на достатньо високу частку комерсантів у загальній кількості жертв цього злочину — 40 %<sup>1</sup>, 32 %<sup>2</sup>.



**Рис. 1. Дані про соціально-професійний статус потерпілих від вимагань, поєднаних із насильством**

Другу групу за обсягом посідають студенти, учні шкіл, професійно-технічних училищ, технікумів та інших навчальних закладів — 14,4 %. Уявляється, що такий стан справ є штучним, через те що зумовлюється не стільки більшою поширеністю вимагань в учнівському та студентському середовищі, скільки меншою латентністю цих злочинів порівняно з насильницькими вимаганнями щодо дорослих.

<sup>1</sup> Сафонов В. Н. Организованное вымогательство: уголовно-правовой и криминологический анализ : монография / В. Н. Сафонов ; под ред. С. Ф. Милукова ; С.-Петербург. ин-т внешнеэкон. связей, экономики и права ; о-во «Знание» Санкт-Петербурга и Ленингр. обл. – СПб. : СПБИНВЭСЭП, 2000. – С. 205.

<sup>2</sup> Корягина О. В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика вымогательства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. В. Корягина ; Иванов. гос. ун-т. – Иваново, 1998. – С. 202.

Кожним десятим потерпілим від насильницьких вимогань (9,4 %) стали робітники підприємств промисловості, транспорту, зв'язку тощо. Рідше жертвами були пенсіонери — 3,6 %, водії та таксисти — 2 %, інші — 6,5 %. При цьому п'яту частину потерпілих складають особи, які не працювали і не вчилися (20,9 %). Але тут слід дещо пояснити. Дійсно до цього показника входять особи, які ніде не працювали і статки яких не були великими, однак такий показник сформувався переважно завдяки потерпілим, які офіційно вважалися такими, що не працюють (це відображалось у відповідних процесуальних документах). Але це не означає, що їх матеріальне забезпечення є невисоким. Вони могли займатися незаконними видами діяльності, працювати за наймом, не сплачуючи податки.

Одним з основних питань віктимологічної характеристики цього злочину є дані про віктимну поведінку потерпілих від вимогань, поєднаних із фізичним насильством. Причому кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви (жертв), а тільки така, що сприяє виникненню злочинної рішучості та її реалізації або створює конкретні життєві ситуації, що передують вчиненню конкретного злочину<sup>1</sup>. У науковій літературі під віктимністю розуміється реалізована злочинним актом «схильність», вірніше, здатність стати за певних обставин жертвою злочину або, інакше кажучи, нездатність уникнути небезпеки там, де її об'єктивно можна запобігти<sup>2</sup>. Інші автори характеризують віктимність як відхилення від норм безпечної поведінки, що реалізується в сукупності соціальних, психічних та моральних проявів<sup>3</sup>. Існують визначення віктимності, пов'язані з уродженими рисами та властивостями особи різного характеру (біофізичні, психологічні, соціальні, матеріальні тощо), які взаємодіють із зовнішніми умовами

<sup>1</sup> Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. — Х. : Кроссруд, 2008. — С. 240.

<sup>2</sup> Франк Л. В. Виктимология и виктимность. Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью : учеб. пособие / Л. В. Франк. — Душанбе : Изд-во Тадж. гос. ун-та, 1972. — С. 22.

<sup>3</sup> Туляков В. О. Виктимология (социальные та кримінологічні проблеми) / В. О. Туляков. — О. : Юрид. л-ра, 2000. — С. 161.

та підвищують імовірність стати жертвою злочину<sup>1</sup> або які підпорядковані детермінантам злочину<sup>2</sup>.

З огляду на це постає питання про віднесення до групи віктимних осіб бізнесменів, підприємців або заможних громадян, поведінка яких зовні не відрізняється особливою здатністю стати жертвою вимагання, тобто осіб нейтрального типу. З цього приводу справедливо зазначається деякими кримінологами, що не всі особи стають жертвами у зв'язку зі своєю віктимністю чи віктимною поведінкою. Якщо підтримати позицію, що без віктимізації немає злочинності і навпаки, то будь-яка людина зі звичайною (навіть обережною) поведінкою стає віктимною і таким чином наче виправдовує злочинців<sup>3</sup>. Вважаємо, у цій ситуації повинно йтися не стільки про віктимність указаних осіб, скільки про суб'єктивне сприйняття вимагачами соціального статусу осіб з високими доходами, у зв'язку з чим ці особи розглядаються вимагачами як потенційні жертви цього злочину. Інакше кажучи, така віктимна властивість потерпілих вимагання, як матеріальна забезпеченість, може перетворитися на якість їх реальної уразливості<sup>4</sup>.

Таким чином, майже 35 % жертв вимагання, що вели активну й прибуткову підприємницьку діяльність, понад 10 % потерпілих, які придбавали квартири, автомобілі, предмети розкоші та інші цінності, не можна назвати віктимними у загальноживаному значенні цього терміна, оскільки таких осіб можна віднести до представників процесу так званої пасивної віктимізації. Серед чинників, що підвищують віктимність потерпілих від вимагання, не останнє

<sup>1</sup> Див.: Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. Ю. Юрченко ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2004. – С. 8.

<sup>2</sup> Див.: Лукаш А. С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та попередження : монографія / А. С. Лукаш ; за ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2008. – С. 130.

<sup>3</sup> Голіна В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / В. Голіна // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 3. – С. 188.

<sup>4</sup> Колодяжний М. Г. Деякі питання віктимності потерпілих від насильницьких форм вимагання / М. Г. Колодяжний // Кримінологічна політика в Україні: теоретичні та прикладні проблеми запобігання злочинності : матеріали VII міжвуз. наук. конф. з кримінології (м. Харків, 27 листоп. 2008 р.) / за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – С. 139–141.

місце займає існування боргу не тільки перед винним, але й третіми особами. Це характерно для 11,1 % жертв, які є особливою категорією осіб, віктимність яких має провокаційний характер і від якої залежить подальша поведінка вимагача. Ілюстрацією висловленому стане кримінальна справа про вимагання відносно гр-ки С., яка була головою кооперативу та взяла великий кредит у банку. Зі своїм боргом своєчасно жінка не розрахувалась. Після того як посаду начальника кредитного відділу даного банку обійняв новий керівник, він вирішив повернути гроші, створивши організовану злочинну групу з шести осіб, в якій він був організатором. Злочинці вимагали у жінки 38 тис. доларів США, переоформлення прав на її квартиру та автомобіль. Майнові вимоги винні поєднували погрозами вбивства, зґвалтування, у тому числі і її неповнолітньої доньки, для чого потерпілу неодноразово вивозили до лісу, де її били та катували. У результаті С. передала злочинцям 11 тис. доларів США та оформила довіреність на передачу квартири та автомобіля, після чого вимагачі були затримані, а за вироком суду отримали покарання у виді позбавлення волі на тривалі строки з конфіскацією майна<sup>1</sup>. На жаль, аналогічних вимагань багато.

Наступною віктимною властивістю потерпілих є їх вік чи стан здоров'я. Таких осіб налічується 7,1 %. До них належать передусім малолітні та неповнолітні особи, які внаслідок свого фізичного та психологічного розвитку не можуть чинити опір вимагачам. Серед таких жертв також можна виокремити осіб похилого віку, які внаслідок слабкого здоров'я, фізичної слабкості, вікових особливостей організму привертають увагу злочинців. Водночас це дає їм можливість уникнути затримання та продовжити у подальшому злочинну діяльність. У 5,6 % потерпілих віктимність проявлялась у необачному виборі знайомств. Жертви в подібних випадках виявляли зайву довірливість до малознайомих осіб, нерозбірливість у представниках певної мікрогрупи за побутовими інтересами і частіше у партнерах по бізнесу, коли останні через певні невдачі, використовуючи іноді дрібні приводи, вчиняли вимагання.

Віктимність 5,5 % потерпілих виражалась у поведінці аморального характеру. Перш за все до них можна віднести алкоголіків та

<sup>1</sup> Архів місцевого суду Центрального району м. Сімферополя за 2005 р.



наркоманів (3 %). Ця морально-психологічна риса не найкращим чином проявляється при виконанні обов'язків у сім'ї, трудовому колективі, позначається на проявах агресії, постійній необхідності вживання цих речовин, для чого необхідні неабиякі суми грошей. У деяких потерпілих (3,9 %) віктимність проявлялась внаслідок заняття злочинною діяльністю. Інакше кажучи, для вимагачів такі особи становили особливий інтерес, по-перше, через наявність у них великих сум грошей та інших цінностей, а по-друге, внаслідок незаконного характеру отримання цих речей, що нібито виправдовувало дії винних як у своїх, так і в очах потенційних потерпілих. Як вказували під час інтерв'ювання засуджені вимагачі, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, такі особи повинні поділитись майном, отриманим незаконним шляхом, оскільки це є, на їх думку, справедливо. Лише відносно 3 % потерпілих від цього злочину можна сказати, що вони турбувались про особисту безпеку та безпеку своїх близьких. Йдеться про наявність охоронників, частіше за місцем роботи, засобів самозахисту у вигляді газової чи іншої зброї, спеціальних газових балончиків тощо.

Немаловажною при віктимологічній характеристиці насильницького вимагання є інформація стосовно взаємин потерпілого з винним. Досить часто вони були знайомими (43,4 %). Так, знайомство переважно було за місцем роботи (14,7 %); 13,8 % потерпілих були раніше знайомі зі злочинцем за спільним дозвіллям. Про стосунки 6,3 % жертв з вимагачем можна говорити у зв'язку з місцем їх мешкання. Проживаючи поруч, будучи іноді навіть сусідами, такі винні мали інформацію про рівень доходів потенційних жертв, можливі засоби впливу на них. 3,9 % потерпілих були знайомі зі злочинцем за місцем навчання. 3 % осіб, які потерпіли від вимагання, були малознайомими зі злочинцем.

Кримінологічно значущими є відомості стосовно дій потерпілого після того, як йому пред'явлено майнові вимоги злочинців. Лише 10 % жертв одразу не погодились виконати вимоги винних без застосування щодо них фізичного насильства. 36,7 % потерпілих погодились на задоволення майнових вимог під час їх пред'явлення. Половина жертв (50,6 %) виявились більш психологічно стійкими, оскільки погодились тільки після застосування фізичного насильства. Деякі особи

(2,7 %) навіть сперечалися зі злочинцями, намагаючись знизити суму вимоги чи змінити її характер, тобто запропонувати, наприклад, замість певної суми грошей передати певне майно.

При проведенні кримінологічних досліджень вимагань майна науковці звертають увагу передусім на особу злочинця. При цьому кримінологічний аналіз цього злочину може бути неповним, оскільки дослідження поведінки жертви, її віктимних рис та властивостей можуть ігноруватись. Адже досить часто поведінка потерпілих може мати провокаційний, суперечливий та не завжди законослухняний характер. Тому здійснення віктимологічної характеристики насильницьких вимагань виведе на новий рівень діяльність різних суб'єктів із запобігання цим небезпечним корисливо-насильницьким злочинам.

*Статья посвящена проблемам криминологической характеристики потерпевших от вымогательств имущества, соединенных с физическим насилием, анализу их виктимного поведения.*

*The article is devoted the problems of criminological description of victims from extortion connected with physical violence, analysis of their conduct.*

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 4 від 28 квітня 2010 р.).*

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор  
**В. В. Голіна.***